

УДК 821.16

Н.А. Городнюк

ФУНКЦІЇ РЕЧІ У МОДЕРНІСТСЬКОМУ РОМАНІ

У художній літературі річ завжди має високий семіотичний статус, оскільки виявляє «чисту» знаковість, відсилаючи не до предмета у реальній дійсності, а до сукупності культурних смислів, що висловлюються ним, тож категорія речі завжди демонструє значущість письменницького вибору з усіх потенційно доступних можливостей [див.: 6]. Навіть у реалізмі, який мало усвідомлює себе як мову мистецтва, передбачаючи відтворення життя «у формах самого життя», можливості художнього вибору у репрезентації речі полягають у самому доборі зображуваних у творі речей, у принципах їхньої маніфестації, у встановленні між ними смислових зв'язків, у їхній художній доцільності.

На думку літературознавців (А. Єсіна, О. Коточигової, В. Халізева), річ у художній літературі, крім власне номінативної, має широкий діапазон змістових функцій: аксесуарну, ідейно-естетичну, світомоделюючу, культурологічну, характерологічну, сюжетно-композиційну. Але у модерністському романі річ значно розширює свої функціональні можливості, що поки не привертало увагу дослідників, тож мета статті – систематизувати описані теоретиками функції речі у художньому тексті та доповнити цей перелік функцій тими, які властиві модерністському роману першої половини ХХ ст., а саме: сюжетогенеруючою, інтертекстуальною, мотивогенеруючою, текстогенеруючою, кросдискурсивною.

Речі у тексті дуже рідко виконують лише допоміжну роль «реквізиту», значно частіше вони репрезентують ідейно-художні особливості твору, постаючи важливим змістовим чинником тексту, складовою концепції людини та засобом психологізації або ж утілюючи специфіку авторської моделі світу. Недарма В. Халізов говорить про «поглиблення функції речі в літературі ХХ століття» (переклад наш – Н.Г.) [5, с. 240]. Аксесуарна функція речі (термін А. Єсіна) базується

на тому, що річ відтворює історичне та соціально-психологічне тло, що мотивує дії чи вчинки персонажів. Річ, її атрибутивні ознаки (колір, форма, фактура, фасон та ін.) та набуті смисли, виконують світомоделюючу функцію (виокремлюється усіма дослідниками речі, незалежно від її (речі) потрактування) – функцію структурування у семіосфері культури, уособлюючи головні культурні опозиції: «своє/чуже», «жіноче/чоловіче», «сакральне/профанне», «праве/ліве» тощо. Таким чином, річ не лише виконує у творі функцію формування соціокультурного тла тої чи іншої доби, але й утілює сам принцип структурування у культурі: категорія речі акумулює та ретранслює культурну семантику основних структурних опозицій, вказаних вище. Найчастіше ці дві функції поєднуються, репрезентуючи картину світу в усій її смисловій повноті та структурних зв'язках.

Ідейно-художня функція [2] полягає у тому, що річ оприявнює ідейно-естетичну концепцію автора, сприяючи її утіленню та розкриттю. Так, у романі «Портрет Доріана Грея» основоположник естетизму Оскар Уайльд через категорію речі, множачи нескінченні переліки та описи вишуканих прикрас, рідкісних дорогоцінностей, розкішно декорованих книг, утілює концепцію світу як рукотворного всесвіту краси і мистецтва та декларує власну настанову: «Життя наслідую мистецтво».

Олена Коточигова виділяє такі найважливіші функції речей в літературі: культурологічна, характерологічна, сюжетно-композиційна [1, с. 92]. Культурологічна функція виявляється у тому, що річ постає знаком зображуваної епохи чи соціокультурного середовища. Особливо важлива вона у романах-подорожах для художньої актуалізації національних, станових чи географічних особливостей, а також в історичному романі для втілення специфіки історичної доби чи місцевого колориту, у побутоописових творах [1, с. 93]. Характерологічна функція полягає у тому, що речі уособлюють внутрішній світ, риси характеру, смаки, звички та емоційний стан їхніх власників (наприклад, особливий зв'язок речей та їхніх власників у «Мертвих душах» М. Гоголя) [1, с. 94]. Сюжетно-композиційна функція базується на тому, що речі здатні «рухати» сюжетом та впливати на

подальшу долю героїв. Так, дослідниця згадує роль хустки в трагедії В. Шекспіра «Отелло» чи «царициних черевичків» у «Ночі напередодні Різдва» М. Гоголя, а також особливу роль речових доказів у детективному жанрі, який немислимий без них [1, с. 94].

З іншого боку, Андрій Єсін, окреслюючи характерологічну функцію речі, автоматично поєднуючи її з оцінною (здатність речі виражати оцінку та авторське ставлення до персонажа): «Речова деталь має властивість одночасно і характеризувати людину, і висловлювати авторське ставлення до персонажа» (переклад наш – Н.Г.) [4, с. 84]. Згадаймо позовклі комірці і старомодні сурдути та застарілі погляди їх власників – «запорізьких дідів» Криницького та Півня (роман В. Домонтовича «Без ґрунту») або омріяне ситечко та «мексиканський тушкан» Елочки Людоїдки («Дванадцять стільців» І. Льфа та Є. Петрова).

На нашу думку, характерологічна функція речі органічно поєднується із психологічною: речі розкривають внутрішній стан героя, його душевні порухи та психо-емоційні реакції. Так, напружені стосунки з речами та між речами, що оточують шахіста Лужина, вказують на хворобливий психічний стан героя, що спотворює дійсність і врешті-решт призводить до його самогубства («Захист Лужина» В. Набокова)

Таким чином, майже усі виділені теоретиками літератури функції речі свідчать про її (речі) певну підпорядкованість, залежність від концепції персонажа та концепції світу. Натомість роль речі у модерністському романі не обмежується вищевказаними функціями: річ постає значущою стилетворчою категорією та вагомим текстогенеруючим чинником, що визначає текстуальні стратегії митців та рефлексію літератури (і ширше – культури), її спрямованість на саму себе. Отже, на нашу думку, перелік функцій давно вимагає розширення, адже, як засвідчує аналіз категорії речі у модерністському романі, крім вже зазначених, річ здатна виконувати сюжетогенеруючу, асоціативну, інтертекстуальну, мотивогенеруючу, текстогенеруючу та кросдискурсивну функції.

Сюжетогенеруюча функція полягає у тому, що річ «натякає» на сюжетний розвиток твору, сприяє розкриттю сюжету або, навпаки,

виконує роль «обманної» підказки, постаючи елементом авторської гри з читачем. Так, численні приклади обох виявів сюжетогенеруючої функції нам демонструють романи В. Набокова: семантика штучних квітів у романі «Король, дама, валет» актуалізує безпосередній «натяк» на близький похорон. А блакитна сукня героїні в романі «Дар», постаючи для героя-письменника Федора Годунова-Чердинцева знаком «впізнання» «своєї», духовно близької людини – «блакитної панни» і музи-натхненниці Зини Мерц, породжуючи розгалужену систему культурних смислів та актуалізуючи семантику неоромантичного концепту блакиті, виявляється «обманною» підказкою, адже сукня належить зовсім іншій людині, об'єктом авторської іронії щодо наперед заданого неоромантичного пафосу як утілення «літературної» долі, яка нібито «вела» молодих героїв назустріч одне одному. Таким чином, від описаної О. Коточиговою сюжетно-композиційної функції сюжетогенеруюча має принципові відмінності: річ визначає не лише змістове утілення сюжетних ліній, а й постає чинником авторської стратегії, виразником метатекстуальності (відтворення і водночас пародіювання певних принципів текстотворення), репрезентантом модальності тексту.

Асоціативна функція демонструє здатність речі до породження і розвитку додаткових образних рядів, нарощування і збагачення художнього смислу, створення алюзивних перегуків. Асоціативність та алюзивність речі у художньому тексті безпосередньо впливає на її семіотичний статус: чим ширше і розгалуженіше асоціативне поле речі та глибинніші приховані алюзії, тим вища її значущість у тексті і тим глибший та багатоплановіший сам текст. Так, не залишилася непоміченою дослідниками значущість численних речей-асоціатів у романі М. Булгакова «Майстер і Маргарита», де категорія речі надзвичайно важлива при нарощуванні (і, відповідно, зчитуванні) головних і периферійних смислових нашарувань. Згадаймо виділені Б. Гаспаровим у тексті асоціативні перегуки, що переструктуровують смисли, задаючи новий вектор смислоутворення, або ж актуалізують додаткові смисли і виявляють відповідні паралелі: драна толстовка поета Бездомного – розірваний

хітон Іешуа; паперова іконка на грудях поета – табличка на грудях у приреченого до страти пророка; мочалка, якою на Івана замахнулася «гола громадянка» у ванній, – губка, просякнута оцтом, подана Іешуа під час розп'яття [3, с. 39].

У модернізмі асоціативна функція речей часто постає у нерозривній єдності з інтертекстуальною, текстогенеруючою та кросскурсивною. Розглянемо їх детальніше. Інтертекстуальна функція полягає у тому, що річ виступає потужним конденсатором різноманітних культурних смислів, іманентно ретранслюючи семантику різних рівнів – міфологічну, фольклорно-обрядову, релігійну, мистецьку, філософську тощо, виявляючи складний спектр міжтекстуальних зв'язків та поглиблюючи зміст твору. Так, подаровані коханцем червоні черевички Марти у романі В. Набокова «Король, дама, валет» «запозичені» у героїні Флобера Емми Боварі, що мало б увиразнити «літературне амплуа» набоківської героїні та накреслити паралелі з «літературною долею» її попередниці, адже обидві героїні «гинуть» від «караючої руки» «всезнаючого автора». Згадаймо також запозичений у Флобера і майстерно переосмислений М. Хвильовим (роман «Вальдшнепи») у контексті семантики блакиті ваплітян образ «голубих парасольок» героїнь (які, у свою чергу, фігурують у романі не інакше як «флоберівські дами»), який, крім власне інтертекстуальної функції, поєднує два дискурси – ідеологічний та еротичний, виконуючи роль каталізатора між ними. Таким чином, річ вказує на міжтекстові зв'язки, при цьому часом сама виступає у ролі культурного повідомлення, «тексту».

З інтертекстуальною часто пов'язана мотивогенеруюча функція: категорія речі дозволяє автору через уведення тих чи інших речей «нанизувати» мотиви і розгалужувати мотивну систему твору. Так, згадка про загублену хустку актуалізує мотив підозри у зраді у романі Юліана Шпола «Золоті лисенята», а опис «бутафорської сірячини» Мандибули – мотив спектаклю, театру, костюмованої гри – і ширше: мотив революції як театралізованої вистави, як мистецького проекту. Таким чином, у Шпола репрезентація речей тягне за собою розгалужене нанизування мотивів, часом ледь окреслених, зумисне

оманливих, без належного заглиблення, що створює ефект ковзання поверхнею і є елементом гри з читачем, обігруванням формалістської техніки письма. Схожу функціональність, але вже в іншому ракурсі, демонструє категорія речі у романі В. Набокова «Король, дама, валет», де мотивогенеруюча функція поєднується з сюжетогенеруючою: річ виконує роль підказки-натяку (часто оманливого) про подальше розгортання сюжетних ліній героїв: револьвер – уособлення так і не здійсненого наміру героїні застрелити свого чоловіка; вовняна білизна та побоювання бронхітів – натяк на смертельне запалення легень Марти; вже згадувані нами паперові квіти в авто – натяк на близький похорон, але натяк-обманка, бо йдеться не про довго і ретельно плановане героїнею вбивство обридлого чоловіка, а про несподівану хворобу і смерть самої натхненниці убивства.

Текстогенеруюча функція: річ репрезентує текстуальну стратегію автора, виступаючи її основоположним чинником. Найяскравішим прикладом такого функціонування є концепт речі та принципи уречевлення тексту у художній практиці теоретиків-формалістів. Так, у романах зачинателя формалізму, російського прозаїка Віктора Шкловського «ZOO, або Листи не про кохання» та українського митця-літературознавця Майка Йогансена «Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швейцарію» категорія речі, по-перше, ілюструє прийом очуднення як основоположний принцип художнього мовлення, по-друге, демонструє «зробленість» тексту, його метатекстуальність та «уречевлення» (текст як річ), по-третє, утілює літературоцентризм текстів обох митців: помешкання героїні «ZOO» «опоясане Опоязом», а речі митців, через детальний опис яких представлено мистецький побут та буття, набувають у Шкловського статусу «цитати» (річ як текст); концепт речі постає визначальним у текстуальному обігруванні Йогансеном формалістських гасел про твір мистецтва як виріб та у тотальному пародіюванні кліше пролеткульту, виробничої літератури, конструктивістів і левістів про «виробництво» у мистецтві.

Кросдискурсивна функція: річ демонструє вид та спосіб організації тексту, змінюючи його тональності та «перемикаючи» дискурси.

Яскравим прикладом такої функціональності є категорія речі у романі М. Хвильового «Вальдшнепи», де речовий код актуалізує дискурс любовного роману, а самі речі покликані змінювати ідеологічний дискурс на еротичний. Згадаймо семіотичну значущість у цьому аспекті «абрикосової теми», що незмінно – через ряд відповідних речових образів (кошик з абрикосами, аромат абрикос, «абрикосова вода», абрикосовий сад) – постає еротичним маркером тексту, знаком і пусковим механізмом розгортання любовної лінії твору, «вклинюючись» в ідеологічний дискурс роману.

Таким чином, розглянувши функції речі у модерністському романі I пол. XX ст., можемо зробити висновок: у прозі XX ст. річ значно розширює як способи репрезентації, так і свій функціональний діапазон, постаючи не лише побутовою деталлю, ознакою певного середовища чи засобом психологізації, а й носієм соціокультурної стратегії автора, важливим текстогенеруючим та стилетворчим чинником.

Література

1. Введение в литературоведение. Литературное произведение: основные понятия и термины: [Учеб. пособие] / [Л.В. Чернец, В.Е. Хализев, С.Н. Бройтман и др.]; под ред. Л.В. Чернец. – М.: Высш. шк.; Академия, 1999. – 556 с.
2. Введение в литературоведение. Электронное учебное пособие. Внутриуниверситетская программа ЮГИНФО РГУ (ЮФУ) «Современные информационные технологии в образовании» (2006). Руководитель проекта – В.Н. Чубарова. <http://litved.rsu.ru/vesh.htm>
3. Гаспаров Б.М. Литературные лейтмотивы. Очерки русской литературы XX века / Б.М. Гаспаров. – М.: Наука: Вост. лит., 1994. – 304 с.
4. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения: [учеб. пособ.] / А.Б. Есин. – 5-е изд. – М.: Изд-во Флинта; Наука, 2003. – 248 с.
5. Хализев В.Е. Мир произведения / В.Е. Хализев // Теория литературы: [учеб. пособие]. – М.: Высш. шк., 2002. – С. 194-260.
6. Чудаков А.П. Предметный мир литературы (К проблеме категорий исторической поэтики) / А.П. Чудаков // Историческая поэтика. Итоги и перспективы изучения. – М.: Наука, 1986. – С. 251-291.

Анотація

Н.А. Городнюк. Функції речі у модерністському романі

Стаття присвячена аналізу функцій речі у східнослов'янському модерністському романі I пол. XX століття.

Мета статті – систематизувати описані теоретиками функції речі у художньому тексті (аксесуарну, ідейно-естетичну, світомоделюючу, культурологічну, характерологічну, сюжетно-композиційну) та доповнити цей перелік функцій тими, які властиві модерністському роману I пол. XX ст., а саме: сюжетогенеруючою, інтертекстуальною, мотивогенеруючою, текстогенеруючою, кросдискурсивною.

Сюжетогенеруюча функція полягає у тому, що річ «натякає» на сюжетний розвиток твору, сприяє розкриттю сюжету або, навпаки, виконує роль «обманної» підказки, постаючи елементом авторської гри з читачем. Асоціативна функція демонструє здатність речі до породження і розвитку додаткових образних рядів, нарощування і збагачення художнього смислу, створення алюзивних перегуків. Інтертекстуальна функція полягає у тому, що річ виступає потужним конденсатором різноманітних культурних смислів, іманентно ретранслюючи семантику різних рівнів, виявляючи складний спектр міжтекстуальних зв'язків та поглиблюючи зміст твору. Мотивогенеруюча функція дозволяє автору через уведення тих чи інших речей «нанизувати» мотиви і розгалужувати мотивну систему твору. Текстогенеруюча функція: річ репрезентує текстуальну стратегію автора, виступаючи її основоположним чинником. Кросдискурсивна функція: річ демонструє вид та спосіб організації тексту, змінюючи його тональності та «перемикаючи» дискурси.

Висновки: у прозі XX ст. річ значно розширює як способи репрезентації, так і свій функціональний діапазон, постаючи не лише побутовою деталлю, ознакою певного середовища чи засобом психологізації, а й носієм соціокультурної стратегії автора, важливим текстогенеруючим та стилетворчим чинником.

Ключові слова: модерністський роман, категорія речі, сюжетогенеруюча, інтертекстуальна, мотивогенеруюча, текстогенеруюча, кросдискурсивна функції речі.

Аннотация

Н.А. Городнюк. Функции вещи в модернистском романе

Статья посвящена анализу функций вещи в восточнославянском модернистском романе I пол. XX века.

Цель статьи – систематизировать описанные теоретиками функции вещи в художественном тексте (аксессуарную, идейно-эстетическую, мимомоделирующую, культурологическую, характерологическую, сюжетно-композиционную) и дополнить этот перечень функций теми, которые свойственны модернистскому роману I пол. XX в., а именно: сюжетогенерирующей, интертекстуальной, мотивогенерирующей, текстогенерирующей, кроссдискурсивной.

Сюжетогенерирующая функция заключается в том, что вещь «намекает» на сюжетное развитие произведения, способствует раскрытию сюжета или, наоборот, выполняет роль «обманной» подсказки, являясь элементом авторской игры с читателем. Ассоциативная функция демонстрирует способность вещи к порождению и развитию дополнительных образных рядов, наращиванию и обогащению художественного смысла, созданию аллюзивных переключек. Интертекстуальная функция заключается в том, что вещь является мощным конденсатором различных культурных смыслов, имманентно ретранслируя семантику различных уровней, проявляя сложный спектр межтекстуальных связей и углубляя содержание произведения. Мотивогенерирующая функция позволяет автору введением тех или иных вещей «нанизывать» мотивы и разветвлять мотивную систему произведения. Текстогенерирующая функция: вещь представляет текстуальную стратегию автора, являясь ее основополагающим фактором. Кроссдискурсивная функция: вещь демонстрирует вид и способ организации текста, изменяя его тональности и «переключая» дискурсы.

Выводы: в прозе XX в. вещь значительно расширяет как способы репрезентации, так и свой функциональный диапазон, являясь не только бытовой деталью, признаком определенной среды или средством психологизации, но и носителем социокультурной стратегии автора, важным текстогенерирующим и стилеобразующим фактором.

Ключевые слова: модернистский роман, категория вещи, сюжетогенерирующая, интертекстуальная, мотивогенерирующая, текстогенерирующая, кроссдискурсивная функции вещи.

Summary

N.A. Gorodnyuk. The Thing Function in Modernistic Novel

The article deals with analysis of thing function in the East Slavic modernistic novel of the early 20th century.

The article objective is to set the examined functions of things in imaginative literature (accessory, ideologic, aesthetic, world-modeling, culturological, characterological, plot-making, and compositional) and to complete a list with new ones, which are peculiar to modernistic novel of the early 20th century, namely plot-generative, motive-generative, associative, intertextual, text-generative, and cross-discursive.

Plot-generative function is that thing “hints” to the plot development, it promotes the plot unfolding or vice versa. The thing may be used as a “fraudulent” prompt. It could be an element of author’s game with a reader. Associative function shows the ability of the thing to generate and develop a new imagery range, to expand and enrich an artistic meaning, to make allusive references. Intertextuality function is a condensation of various cultural meanings by things. Thus the things retransmit inherently a wide range of semantics, showing a complex spectrum of intertextuality links and deepening a matter of the text. Motive-generative function lets the author, by entering some things, “threads” the motives and extends the motive system of the text. Text-generative function is that thing presents author’s textual strategy, being its fundamental factor. Cross-discursive function: the thing shows kinds and the way of text organizing by changing its tonality and “switching” the discourses.

Conclusion: in prose of the 20th century the thing expands appreciably the way of its representation and functional diapason. It gets not only the everyday detail, the mark of some environment or the mean of psychological insight, but the medium of author’s social and cultural strategy, the important text-generative and style-making agent.

Key words: modernistic novel, thing category, plot-generative, intertextuality, motive-generative, text-generative, cross-discursive functions of thing.

Інформація про автора

Городнюк Наталія Андріївна – ORCID: 0000-0002-6344-0551; кандидат філологічних наук, доцент; докторант кафедри історії української літератури, теорії літератури та літературної творчості Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; бульвар Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна